

Berit Guldmann Andersen og Allan Leth Frandsen

Berit Guldmann Andersen er museumsinspektør i Den Gamle By og cand.mag. i historie og turisme. På museet har hun i et treårigt forskningsprojekt udarbejdet en undersøgelse af udviklingen i den danske detailhandel i det 20. århundrede. Den anvendes som udgangspunkt for valg af erhverv, som skal repræsenteres i Den Gamle Bys moderne bykvarter.

Allan Leth Frandsen er projektchef i Den Gamle By og cand. phil i historie. Han har siden 1995 især beskæftiget sig med 1900-tallets historie, dels som forfatter til adskillige bøger om udvalgte emner i perioden, dels som ankermand på Den Gamle Bys projekt om et moderne bykvarter.

DETAILHANDEL PÅ MUSEUM. OM ARBEJDET MED DEN GAMLE BYS BUTIKKER OG GADEMILJØ

I 2002 besluttede Den Gamle By at fortælle 1900-tallets Danmarkshistorie ved at udvide museet med to nye bykvarterer – et 1927-kvarter og et 1974-kvarter. Indtil da havde museet i alt væsentlighed arbejdet med 16-, 17- og 1800-tallets historie, og der forestod (og forestår) derfor et stort arbejde med vidensopsamling og -generering i form af forskning og undersøgelser om den moderne bys udseende.¹ Da detailhandelen er en meget synlig nyskabelse i den moderne by i forhold til de perioder, museet allerede præsenterer, var behovet for viden på ikke mindst dette område af stor betydning. I artiklen giver vi et overblik over 1900-tallets butiksudvikling i Danmark, og vi gør rede for de undersøgelser, der er gået forud for etableringen af butikkerne i Den Gamle Bys nye bykvarterer.

¹ Vores opfattelse af begrebet den moderne by er tæt knyttet til Dansk Center for Byhistories definition: <http://byhistorie.inet-designer.dk/den-moderne-by/> (2. juli 2013)

Da vores arbejde med kvartererne startede, konstaterede vi, at dansk detailhandels samlede historie ikke havde været genstand for væsentlige kulturhistoriske undersøgelser ført op til i dag. De undersøgelser, der er udført, har omhandlet enkelte brancher, hvor ikke mindst dagligvarehandelen ofte har været behandlet. Endvidere findes mange fremstillinger af enkelte butikkers historie, nogle af landets største byer er blevet undersøgt, og endelig er mange af landets handelsstandsforeningers historie beskrevet i en lang række jubilæumsbøger.²

For at genskabe troværdige kvarterer i en mellemstor, dansk provinsby skulle vi i det mindste undersøge tre forhold nøjere. Først og fremmest gjaldt det gadernes udseende i 1927 og 1974. Det gælder alle gadebilledets elementer som vejbelægning, belysning, butiksfacader, gavltreklamer, skraldespande osv. Den væsentligste kilde til denne undersøgelse var fotografier af byernes gader.³ Men også kommunale arkivalier er undersøgt for at afklare f.eks. typen af fortovsbelægning eller placering af benzintanke.⁴

De næste undersøgelser skulle dels skaffe generel viden om detailhandlens betydning og fremtræden i mindre danske byer fra 1927-2009, dels skaffe specifik viden om byernes erhvervs sammensætning i 1927 og 1974. Kort sagt skulle omfanget og typen af butikker, liberale erhverv og håndværksvirksomheder i gadebilledet afklares. Berit Guldmann Andersen har i et tre-årigt projekt undersøgt disse forhold.⁵

De sidste undersøgelser har været og er fokuseret på de konkrete forretningstyper, vi har valgt i de to kvarterer. Disse undersøgelser omfattede branchernes generelle historie og butikkernes specifikke indretning, facadeudseende, vinduespyntning og lignende.⁶

Detailhandelen skaber gadebilledet

Uhyre forenklet er detailhandelen en vigtig faktor i etableringen af gadebilledet i den moderne by, idet antallet af forretninger øges fra midten af 1800-tallet som følge af især urbanisering og industrialisering, der dels øger vareefterspørgslen, dels behovet for udsalgssteder for den industrielle masseproduktion.⁷

2 Seirup 2008a; Toftgaard 2012.

3 Billedsamlinger blev gennemgået på arkiver i Frederikshavn, Hjørring, Nykøbing Mors, Skive, Vejle, Kolding, Esbjerg, Sønderborg, Assens, Svendborg, Maribo, Nykøbing Falster, Næstved og Nykøbing Sjælland. Der blev endvidere studeret billeder på følgende billeddatabaser på internettet: www.danskebilleder.dk, www.horsens.varberg.dk, www.aarhusbilleder.dk, www.billedarkiv.esbjergkommune.dk, www.fynskebilleder.dk, www.museum.odense.dk/odensebilleder.

4 Seirup 2008b; Seirup 2010; Bækgaard 2010a; Bækgaard 2010b.

5 Andersen B.G. 2010.

6 Andersen B.G. 2010; Frandsen 2006; Skjernov 2010.

7 Butiksekspansionen skal også kombineres med næringsloven, forbedret kommunikation (frimærket, telegrafene, telefonen) samt nye transportmuligheder (tog, dampskibe, lastbiler), der hurtigt kunne fremskaffe varer fra nær og fjern. Vibæk 1938, s. 381ff og 450f.

Sammensætningen og antallet af butikker, liberale erhverv og håndværkssvirksomheder har gennemgået betydelige forandringer fra midten af 1800-tallet til 2013. Fra købmandsgårde og håndværkssvirksomheder til specialbutikker, kædebutikker og butikcentre. Også butikkernes udtryk i gadebilledet er forandret; fra nærmest usynlige til næsten påtrængende.

Detailhandel fra distribution til salg

I midten af 1800-tallet var byens forretninger vanskelige at få øje på. Som regel var en forretning kun synlig i kraft af et skilt over indgangsdøren.⁸ De handlende havde heller ingen særlig grund til at gøre noget ud af forretningernes ydre, idet deres primære opgave var at *distribuere* varer frem for at *sælge* dem. Denne opfattelse af detailhandlens opgaver blev første gang præsenteret af dansk detailhandels førende forsker, erhvervsøkonomen Max Kjær Hansen (1896-1982), i 1937.⁹ Med stærke referencer til den tyske økonom og sociolog Werner Sombart påpeger Kjær Hansen detailhandlens vidt forskellige opgaver før og efter indførelsen af "den moderne masseproduktion", som han benævner den produktion, der udføres til et ukendt marked, i modsætning til "kundeproduktionen" til et kendt marked.¹⁰ I det sidste tilfælde skulle de handlende blot distribuere de varer, kunderne i forvejen havde bestilt. Desuden var de fleste priser alligevel aftalt indbyrdes i lavene,¹¹ hvilket yderligere reducerede den handlendes opgave til ren distribution.

Med industrialiseringen begyndte den voksende arbejderklasse at efterspørge billige fabriksvarer, og de dyrere håndværksvarer kunne ikke sælges. Landbrugs-krisen i 1857 havde ført til faldende fødevarepriser, og folk fik råd til at efterspørge andre varer end dem, købmændene almindeligvis førte. Købmandsgårdene kunne rent fysisk ikke længere rumme de mange forskellige produkter, og købmændene var gradvist nødt til at skille varegrupper fra. Både håndværkernes og købmændenes indstilling tillige med deres virksomheder måtte altså ændre sig efter fremkomsten af de nye, industrielt fremstillede varer. Med Kjær Hansens ord skulle detailhandelen udfylde flere nye opgaver: "Detailhandelen skal gøre et positivt, markedsudvidende salgsarbejde, som naturligt fortsætter og udnytter producenter-nes reklame og som skaber det størst mulige salg af hver enkelt vare."¹²

8 Den Gamle By har siden 1917 formidlet et dansk bybillede i midten af 1800-tallet, og her findes mange eksempler på forretningernes gadeskilte.

9 Kjær Hansen 1937 s. 35ff.

10 Kjær Hansen 1937, s. 69ff.

11 Prisaftalerne gjaldt især for håndværkerne, hvor lavstraditionen var stærk. Også handelen havde lav, men ikke i samme omfang. Det hindrede dog ikke faste priser mellem købmænd. Og der er eksempler på, at aftalerne om faste priser fortsatte ind i 1900-tallet. Nielsen 1983, s. 61ff.

12 Kjær Hansen 1937, s. 107; Dybdahl 1982, s. 64f; Pedersen 2010, s. 230.

Opgaver som disse affødte et behov for mere differentiering mellem butikkerne end den gamle købmandshandel, hvor man kunne købe alt på ét sted. Efter indførelsen af næringsfrihed¹³ voksede en stor mellemklasse af mindre detailhandlere frem, især fra 1880'erne. Små detailhandelsbutikker med få medarbejdere var lette at etablere. De krævede ikke megen startkapital, og indehaveren behøvede ingen særlig uddannelse for at sælge butikkens smalle sortiment af masseproducerede og ofte færdigpakkede varer, f.eks. tobak, mælk eller rengøringsartikler. Håndværkerne slog sig også på detailhandel, når skomageren blev skotøjshandler og væveren manufakturhandler.¹⁴ Vagn Dybdahl konstaterer, at "socialt var standen ikke højt placeret; indtægterne var små, og tilgangen kom ofte fra mennesker, der var slået ud. Bønder, der havde måttet gå fra gården, arbejdere, der var blevet syge, og enker udgjorde en betydelig del af detailhandlerne".¹⁵

Efterhånden som industrialiseringen slog igennem, og industrivirksomhederne etablerede sig, ændrede byens profil sig også. Virksomhedernes råvarer skulle fragtes til byen, og færdigproducerede varer skulle ud i verden. Havnene blev udvidet, jernbanenettet udbyggedes, og der kom lastbiler til. Langsomt blev erhvervsadresse og bopæl for ejere og medarbejdere adskilt, ligesom industriens arbejdere havde behov for boliger og indkøbsmuligheder; byen voksede med bro og villakvarterer. Ofte hang byens vækst sammen med placering af stationsbygninger og adgangsveje til havne. Endnu var privatbilismen begrænset, men cykler vandt efter år 1900 vid udbredelse som transportmiddel, og i rutebiler kunne oplandets beboere fra omkring 1920 fragtes ind til byerne for at købe ind, og rutebilerne blev også brugt til at fragte varer ud til kunderne.¹⁶

I årene efter Første Verdenskrig var omlægningen af handelsstrukturen fra store købmandshuse til en specialiseret detailhandel stort set tilendebragt. Efter 1930'ernes krise og Anden Verdenskrig kom der atter gang i produktion og forbrug. USA investerede 278 mio. dollars i Marshall-hjælp i Danmark, landbruget blev mekaniseret, og folk flyttede i stigende tal fra land til by. Den detailhandelsstruktur, som havde etableret sig i 1920'erne, ændrede sig først, da efterkrigstidens varemangel i løbet af 1950'erne blev afløst af bedre tider for handelen.¹⁷

13 Med Næringslovens ikrafttræden i 1862 blev købstædernes monopol på handel brudt og lavene ophævet. Alle kunne nu få næringsbrev på håndværk eller handel, uanset om man var uddannet eller ej.

14 Toftgaard 2012, s. 81ff. og 87ff.

15 Dybdahl 1982, s. 61ff. Denne adgang for ufaglærte til at oprette en forretning var stadig i 1927 en torn i øjet på faglærte handlende. En købmand fra Aarhus foreslog i Dansk Handelsblad nr. 49, december 1927 at indføre et bomærke for købmænd, så kunderne kunne vide, at de i en forretning med dette bomærke kunne møde "en købmand og ikke en uvidende fusker, der famler i blinde overfor varernes kvaliteter og priser."

16 Toftgaard 2010, s. 19ff, 198ff og 235ff; Pedersen 2010, s. 236ff.

17 Pedersen 2010, s. 241; Mørch og Buk-Swienty 2007, s. 170ff; Andersen K.Ø. 2010, s. 96.

Hastig udvikling i dagligvarebranchen

Dagligvarebranchen gik forrest med butiksudvikling, mens udvalgs- og specialvarebutikkerne fulgte efter i langsommere tempo. Med skelen til, hvad der var blevet moderne i USA, åbnede Esbjerg Omegns Brugsforening den første, 50 kvadratmeter store, selvbetjeningsbutik i Danmark i 1949. Samme år indviede Hovedstadens Brugsforening (HB) den første af mange selvbetjeningsbutikker i København. Efter en studierejse til USA i foråret 1952, med repræsentanter fra FDB, De Samvirkende Købmænd og De Samvirkende Købmandsforeninger i Danmark, gik HB skridtet videre og åbnede Danmarks første supermarked med selvbetjening i 1953 i Islev. Det var en butik på 150-200 kvadratmeter, nøje indrettet med vægreoler, gondoler og kølemontrer. Her var langt flere varegrupper end i de små butikker, massevis af frugt, grøntsager, kødvarer m.m.¹⁸

Omlægningen fra diskbetjening til selvbetjening skete med stadig større fart i 1950'erne og 1960'erne. Den private købmand Herman Salling fik under en jordomrejse i 1958 inspiration til at åbne Danmarks første dobbeltsupermarked. Da den første føtex¹⁹ åbnede i Århus i 1960, rummede forretningen på 1.200 kvm. både en fødevareafdeling med selvbetjening og afdelinger med tekstiler, isenkram, legetøj og lædervarer, hvor der dog ikke var selvbetjening.

I 1960'erne var der mangel på arbejdskraft, og der blev brug for kvinderne på arbejdsmarkedet. Med den ekstra indtægt fik familier råd til at investere i fjernsyn, køleskab, fryser og bil.²⁰ De udearbejdende husmødre havde ikke længere god tid til at besøge flere forretninger for at foretage de daglige indkøb, og her repræsenterede supermarkedet en tidsbesparende løsning. Derhjemme betød den stigende udbredelse af køleskab og fryser, at man ikke længere behøvede at handle hver eller hver anden dag.

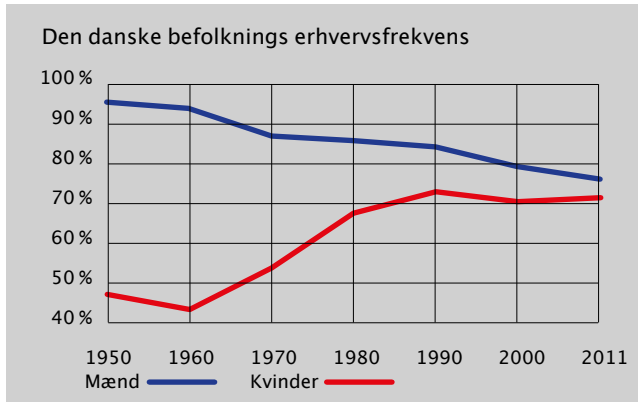
Mange små dagligvarebutikker var tidligere typisk placeret i eller tæt på beboelseskvarterer, fordi husmoderen skulle kunne bære indkøbene hjem. Fra 1960'erne og frem blev mange ældre, små butikker ombygget og/eller udvidet til mini- eller supermarkeder for at overleve på dagligvaremarkedet.²¹ Nye, store dagligvarebutikker blev i stigende grad bygget tæt på trafikale knudepunkter og/eller ved områder med mange arbejdspladser, da beboelseskvartererne langsomt blev affolket i dagtimerne. Det gav grobund for to tendenser: Gågader og butikscentre.

18 Fossat 2011, s. 51ff; Andersen K.Ø. 2010, s. 103; Rostgaard 2011, s. 256f; Om selvbetjeningsbutikker i U.S.A. 1953, s. 5.

19 På samme måde som ordene "leg godt" blev til trukket sammen til LEGO, så trak Herman Salling ordene "fødevarer" og "textiler" sammen til butiksnavnet føtex.

20 I 1962 var der 470.000 biler på de danske veje, mens der i 2012 var 2.198.000. I dag har omkring hver tredje dansker en bil. Motorparken 2011 - Transport.

21 Dansk Handelsblad 1972-1974; Dansk Handelsblad 14/09/1973, s. 20.

I 1960'erne kom kvinderne i højere grad ud på arbejdsmarkedet.²²

Bykernerne fik gågader, hvor udvalgsvarebutikker kunne ligge tæt og forbrugerne kunne handle uden at zigzagge mellem bilerne, hvis de skulle krydse de efterhånden meget trafikerede gader. Handelsstanden var dog ikke umiddelbart stemt for at gøre op med mange års tradition for, at deres kunder kunne stille befordringsmidlet lige foran butikken. Både i Holstebro og Odense var der modstand mod de kommunale gågade-planer, da de kom frem i hhv. 1963 og 1967.²³ I Vestergade i Odense var der protest mod gågadeplanerne fra både Odenses Handelsstandsforening og visse handlende i Vestergade.²⁴ I al fald protesterede bl.a. radioforhandlerne mod planerne ved at slæbe rundt med tunge tv-apparater. De ville gøre opmærksom på, at ekspedienterne fremover skulle bære kundernes varer langt.²⁵ Bycentrenes handlende tog dog snart gågaderne til deres hjerter, og en netsøgning på ordet "gågade" i dag giver superlativer som "hyggeligste", "længste" og "dynamiske" i forbindelse med ordet gågade. Den første permanente gågade blev etableret i Randers i 1963, og siden er mange gå- og sivegader kommet til i byerne.²⁶

Butikscentrene i forstæderne og hyperferien opstod i forlængelse af 1960'ernes bosætning i de nybyggede parcellusvarterer i byernes forstæder. Den affødte behov for lokale butikcentre, så man ikke skulle transportere sig til et større bycentrum for at handle. I forstæderne kunne der bygges stort for få penge, og samtidig var der plads til parkering.²⁷ De første centre blev bygget i Københavns forstæder i 1960'erne, og i 1970'erne blev det til et regulært boom med centerbyggesler i forstæderne til mange lidt større byer.²⁸

22 Omkring hver fjerde i den erhvervsaktive alder (16–64 år) er uden for arbejdsstyrken, og en stor del af disse er førtidspensionister og modtagere af anden pension mv. (24 pct.), efterlønnere (12 pct.) og studerende (22 pct.). Danmark i tal, 2013; 60 år i tal – Danmark siden 2. verdenskrig, 2008.

23 Gågader Holstebro (2. juli 2013).

24 Toftgaard 2012, s. 216.

25 Thomsen, Jørgen og Johnny Wøllekær (2. juli 2013).

26 Butikker med udvalgs- og specialvarer fastholdt på det tidspunkt typisk deres placering i bymidten.

27 Rostgaard 2011, s. 239ff, 252 og 256f; Kjær Hansen 1960, s. 15ff; Detailhandel – tradition eller nyskabelse 1972, s. 32ff; Kjærdsdam 1988, s. 35ff og 40.

28 ICP A/S & Retail Institute Scandinavia A/S.

Ved åbningen af føtex i 1960 forudsagde Herman Salling i en artikel i Aarhus Stiftstidende, "at supermarkeder herefterdags sandsynligvis lægges adskillige kilometer fra bycentret. Fremtidens løsen bliver supermarkeder omgivet af en kæmpeparkeringsplads, hvor husmoderen stiller bilen, der en gang om ugen læsses med varer". Den profeti gjorde han selv meget for at opfylde med etableringen af det 10.000 kvm. store lavprisvarerhus Bilka, der åbnede i Tilst ved Århus i 1970. Her var der p-pladser til 1.200 biler, og det blev bygget få kilometer fra den planlagte føring af E45-motorvejen.²⁹

Detailhandlens ensretning

De seneste fire årtiers mest markante nybrud inden for detailhandelen har været fremvæksten af discountbutikker, butikskæder og internethandel.

Oliekrisen i 1973 satte en brat stopper for den vækst, Danmark oplevede efter Anden Verdenskrig. Den følgende lavkonjunktur gav grobund for fremkomsten af discountbutikker som Aldi (tysk kæde), Fakta (Coop) og Netto (Dansk Supermarked), som åbnede i Danmark omkring 1980. Forbrugerne gik gerne på kompromis med service, stort udvalg og indbydende opstillinger, hvis prisen til gengæld var lav. De personligt ejede, små købmandsforretninger blev færre og færre,³⁰ og i stedet åbnede discountbutikkerne med flere kvadratmeter, typisk i beboelsesområder eller ved trafikale knudepunkter. Frem til i dag har discountbutikkerne gradvist øget deres omsætning, mens omsætningen hos supermarkeder og lavprisvarerhuse ligger stabilt.³¹

Discountkæderne var hverken de eneste eller de første til at høste fordelene af stordrift. Allerede i begyndelsen af 1900-tallet var Schous Sæbehus en landsdækkende kæde, og over årene har mange forretningsdrivende set fordele i et samarbejde med andre i samme branche. Det var fra slutningen af 1970'erne, at forbrugerne for alvor blev bombarderet med kædebutikker i gadebilledet, f.eks. Burger King, The Body Shop og JYSK Sengetøjslager, og der kom fokus på markedsføring af specifikke varer og butikskoncepter.³² I 2006 indgik 55 procent af alle danske

29 Jyllands-Posten 15/11/2010, s. 20.

30 Nielsen 1989, s. 58.; Ordet butiksdød blev introduceret omkring 1970. Se Dansk Sprognavn: <http://www.nyeordidansk.dk/noid/noid.htm?q=butiksd%F8d> (2. juli 2013)

31 Jensen: Dansk detailhandel i fremtiden (2. juli 2013).

32 Groft sagt er der fem typer kædesamarbejder: Kapitalkæder (én central ejer af samtlige forretninger), frivillige kæder (selvstændige forretningsdrivende samarbejder), franchisekæder (enkelt personer køber retten til at drive en forretning med et bestemt koncept), Shop-in-shop (en mærkevare køber salgsplads i en større forretning) og forbrugerkooperation (forbrugerne ejer butikken). Sørensen og Sørensen, s. 211ff; Pedersen 2010, s. 246.

Efter kædebutikkernes indtog på hovedstrøg og i butiksentrene finder man de samme butikstyper og vareudvalg overalt. Her let genkendelige butikker i Gent i Belgien og Köln i Tyskland. Fotos: Berit Guldmann Andersen.

butikker i kædekoncepter.³³ Det kan diskuteres, om den type af ensartethed i fremtiden vil være, hvad forbrugere ønsker. Årsagen til de senere års fald i forbruget behøver ikke udelukkende skyldes den økonomiske krise, men kan også hænge sammen med, at mange butikker er ens, og at indkøbsoplevelsen dermed

³³ COWI 2008, s. 12ff.; Jensen: Produktsegmentering – detailhandlens udfordring (2. juli 2013). En del af forklaringen kan være, at det kræver en god økonomi at købe sig ind i ejendomme på de gode, og dyre, beliggenheder i byerne. Det kan være vanskeligt for små, selvstændige erhvervsdrivende at finde kapitalen. Toftgaard 2012, s. 25ff.

kan blive lidt kedelig. Sat en smule på spidsen kan man påstå, at butikkerne på de større byers hovedstrøg og i butikcentre i 2013 er ens, mens man skal ud på billigere adresser i sidegaderne eller til mindre provinsbyer for at finde butikker og varer med personlighed og spræl.

I dag er internettet blevet både en konkurrent og et supplement til den fysiske butik. Fra sin computer kan man hjemme fra sofaen gøre sig bekendt med, hvor varerne findes, og hvor prisen er rigtig, og derefter kan man nøjes med få butiksbesøg. Hvis man da ikke vælger at købe sine varer direkte i en netbutik, får dem leveret til døren og dermed helt undgår at besøge en fysisk butik. Statistikken viser, at tre ud af fire internetbrugere i dag handler via internettet. Nethandlen har både fordele og ulemper for butikshandlen. Der er en fare for, at forbrugeren aldrig kommer ud af sofaen, og dermed må fysiske butikker dreje nøglen om. Omvendt kan en lille butik holde sin omsætning oppe ved at supplere med netsalg.³⁴

Hvor myndighederne kan have svært ved at styre internethandlen, så holder de fast i at styre udviklingen i de fysiske butikker. Det gælder en bevidst prioritering i planloven, som siden 1997 har opprioriteret udviklingen af bymidterne i forhold til storcentre og varehuse i byernes udkanter.³⁵ Det er sket for at sikre et varieret udbud af butikker i mindre og mellemstore byer, sikre begrænset transportafstand til indkøbsmuligheder og at "sikre de danske bymidter som levende og attraktive byområder".³⁶

Hvordan findes "en typisk gade" – eksemplet Assens

For at gøre udvalget af butikker i Den Gamle Bys 1927- og 1974-kvarterer så troværdigt som muligt indledte museet i 2009 en undersøgelse af erhvervsfordelingen i 1927, 1974 og 2009 i én udvalgt gade i otte købstæder: Østergade i Assens, Storegade i Esbjerg, Søndergade i Frederikshavn, Nørregade i Køge, Frederiksberggade i Silkeborg, Løvegade i Slagelse, Møllergade i Svendborg og Perlegade

34 Nettet bruges primært til at købe kulturoplevelser og rejser, men også tøj, sports- og fritidsudstyr er højt på listen. Dagligvarer ønsker forbrugerne derimod fortsat at købe i en fysisk butik. *Befolkningens brug af internet 2011 - Serviceerhverv; Levinsen: Fremtidens udfordringer for butikker, gågader og storcentre i Danmark* (2. juli 2013). *Weekendavisen* 8-14/11/2013.

35 Der findes flere eksempler på, at storcentre i byernes udkant trækker handel væk fra bymidterne. Et eksempel er Kolding, hvor etableringen i 1993 af Kolding Storcenter ved motorvejen ved udkanten af byen forårsagede, at omsætningen i midtbybutikkerne faldt drastisk. Omvendt har man i Århus satset kraftigt på udvikling af midtbyen, bl.a. med etablering af Bruuns Galleri ved banegården. Placeringen af nye centerkvadrater er dog afgørende for succes. Således lå Scandinavian Center i Århus for langt fra øvrige butikker, og det blev aldrig en succes. *COWI 2011*, s. 5 og 21f.

36 *COWI 2008*, s. 12f; *COWI 2011*, s. 4 og 14.

i Sønderborg.³⁷ For at sikre at der blev tale om ”en typisk gade”, blev byerne udvalgt efter forskellige karakteristika: geografisk spredning, kystbyer/indlandsbyer og nye/gamle byer med forskellig vækst.³⁸ I det følgende bruges Østergade i Assens som eksempel på fremvæksten af butikker og ændringer i sammensætningen i 1900-tallet. Assens kan karakteriseres som en lille købstad, som har haft en beskedent tilvækst i 1900-tallet, og hovedgaden, Østergade, har gennem hele århundredet været den lokale forretningsgade.³⁹

Østergade i 1927

I 1927 havde 101 forretninger adresse i Østergade. I 1800-tallet havde købmandsgårde i forskellige størrelser og håndværkere domineret gaden, men de var nu i mindretal. En lang række butikker og liberale erhverv var åbnet, og de lå tæt. Selv om gaden kun er ca. 700 meter lang, var der hele seks købmænd, der blev suppleret af andre fødevarerforretninger som bagere, ostehandlere, slagtere og smørhandlere. I alt blev der solgt fødevarer fra 18 forretninger. Næsten samme omfang havde beklædningsbutikkerne, og der blev solgt manufakturvarer, modevarer og trikotage 19 steder. Derudover husede gaden alt fra frisørsaloner over cigarhandlere til snedkere. De fleste af gadens huse havde én butik, flere rummede to-tre erhverv og enkelte endnu flere.⁴⁰

I 1920'erne blev der stadig udøvet en del håndværk i byerne, og i Østergade var der i 1927 eksempelvis en kurvemager, en buntmager og en drejer. Tidens tekniske udvikling var begyndt at sætte præg på byen, bl.a. gennem Assens Automobilhandel hvor de nyeste modeller kunne købes, to cykeludsalg, hvor dem med lidt færre penge i et af Østergades tre pengeinstitutter kunne erhverve sig et

37 Det undersøgte materiale bestod af folketællinger, handelskalendere, vejvisere og CVR-register. Da museet gør sig overvejelser om at samtidsindsamle udvalgte butikstyper i løbet af 2010'erne, blev også nutiden undersøgt. For en sammenligning af udviklingen i Møllergade i Svendborg og Løvegade i Slagelse, se Andersen B.G. 2010.

38 Det skal bemærkes, at vi bevidst har fravalgt at undersøge Danmarks største byer. Den Gamle By har i mange år været eksponent for den typiske, mindre/mellemstore købstad, og det vil vi fortsætte med. Dog har udviklingen i de større byer en afsmittende effekt på de mindre, så det er ikke muligt at udelukke en inddragelse af dem. I de valgte købstæder henvendte vi os til de lokale arkiver og bad dem hjælpe os med at udpege en typisk indfaldsvej i netop deres by, idet det var tanken, at det nye 1900-talskvarter skulle ligne udbygningen af tilkørselsveje til byens/museets centrum med ældre bebyggelse.

39 I sin behandling af Næstveds bygeografi definerer Aagesen en ”forretningsgade” som en gade, hvor over 75% af den samlede facadelængde optages af forretninger. Aagesen 1946, s. 17ff. Assens følger samme mønster som mange andre byer, nemlig hvor bykernen fastholdes, og rundt om bygges villa- og industrikvarterer. Toftgaard 2012, s. 1f.

40 Folketællingen 1845 for Assens; Kongeriget Danmarks Handelskalender, 1927.

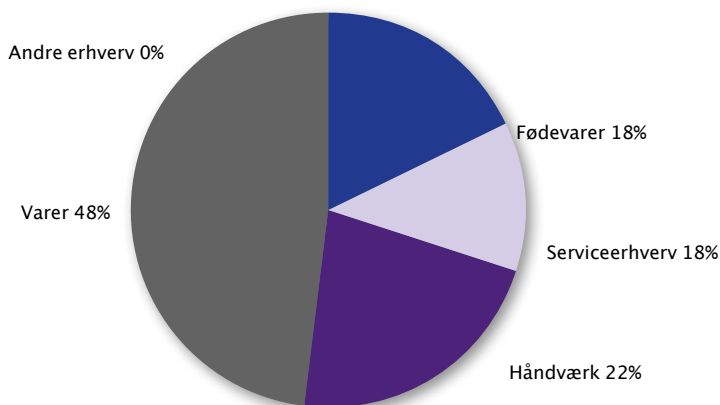

Diagram over erhvervsfordelingen i Østergade i Assens 1927 i %.

transportmiddel, og så en elinstallatør, som kunne hjælpe med at få lagt strøm ind i privaten, værkstedet og butikken.⁴¹

Overordnet set var detailhandlen i Østergade i 1927 præget af salg af daglig- og udvalgsvarer frem for serviceydelser og håndværk. I gaden kunne husmoderen få dækket stort set alle dagligdagens behov for mad, tøj og andre gængse fornødenheder.

Østergade i 1974

Op mod 1974 fik Assens hverken etableret gågader eller butikcentre, men Østergade var ikke desto mindre i forandring. I 1974 var antallet af forretninger i Østergade dalet en smule, nemlig til 92, men butikkerne lå stadig tæt. Det var især fødevarerbutikker og håndværk, der var faldet markant i antal, mens antallet af serviceerhverv var steget.

Antallet af fødevarerbutikker var halveret i forhold til 1927. Først og fremmest var de små specialbutikker, f.eks. ostehandlere og smørforretninger, helt forsvundet, men der var også blevet færre købmænd, slagtere og bagere. Hvor fødevarerbutikkerne i 1927 var spredt jævnt over hele Østergade, så var de i 1974 rykket sammen i nærheden af krydset ved Møllevej/Nørregade. Det tyder på, at de forretningsdrivende har fulgt tidens tendens med placering ved byens trafikale knudepunkter. Håndværkernes antal var faldet kraftigt, og fordelingen i den tilbageværende håndværkerstand var ændret, idet snedkerne, tømmerne og glarmesteren helt var forsvundet, mens flere frisører og elektrikere var kommet til. Andelen

⁴¹ Det skal bemærkes, at det er vanskeligt at rubricere de forskellige forretningstyper helt entydigt. Er en frisør f.eks. et håndværk eller et serviceerhverv? Og er en elektriker med en butik en håndværker, eller sælger han varer? Flere steder har det været en vurderingssag, men i gadeundersøgelserne er det søgt gjort ensartet gennem hele materialet, så det bliver sammenligneligt.

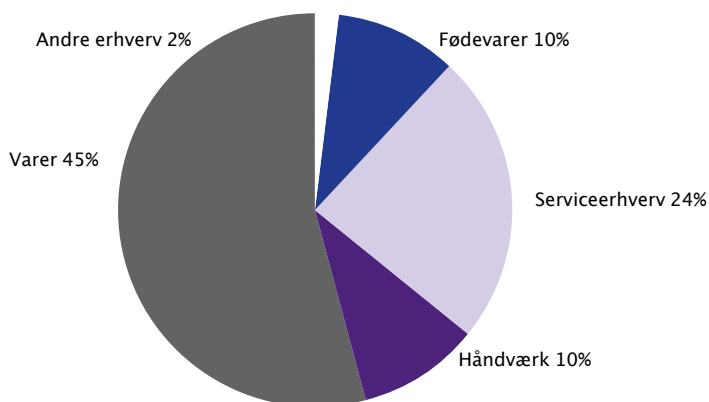

Diagram over erhvervsfordelingen i Østergade i Assens i 1974 i %.

af virksomheder, som solgte services i 1974, var både forøget og havde fået helt nye medlemmer. Erhverv som fragt- og vognmand, fotokopiering, revision, et rejsebureau og et vaskeri var således flyttet ind i nogle af de ledige butikslokaler.

I 1974 kunne de handlende i Østergade altså stadig opfylde kundernes behov for dagligvarer, men sammensætningen og placeringen af butikkerne var en anden end i 1927.

Østergade i 2013

I dag er Østergade fortsat den primære forretningsgade i byen, mens enkelte forretninger findes i sidegader, og nogle dagligvarebutikker har placeret sig i andre kvarterer; et egentligt butikscenter er ikke etableret i byen.

I 2013 har 79 forretninger adresse i Østergade. Fire af byens ni dagligvareforretninger ligger i gaden, og i forhold til 1974 er det interessant at se, at det ikke længere er små, selvstændige købmænd, som sælger dagligvarer til byens borgere, men at Assens er blevet skueplads for store virksomheders konkurrence om dagligvaremarkedet. I Østergade ligger Kiwi Minipris nær havnen, og i den anden ende af gaden findes en Superspar. Begge butikker hører under Dagrofa. Ved rundkørslen Møllevej/Nørregade er placeret den norske kædebutik Rema 1000 og en Netto, som hører under Dansk Supermarked. Coop har valgt at etablere sig væk fra Østergade og bymidten og har placeret SuperBrugsen og discountbutikken Fakta ved siden af hinanden syd for Østergade ved byens industrikvarter, og yderligere en Fakta nord for Østergade i byens villakvarter. Ved siden af sidstnævnte er placeret den tyske discountbutik Aldi. Ikke langt derfra ligger en Nærkøb, som har præg af en stor kiosk, og den servicerer nærområdets boligblokke. Da hele seks ud af ni dagligvarebutikker i byen kan betegnes discountbutikker, kan der ikke herske tvivl om, at discountbølgen også er kommet til Assens.

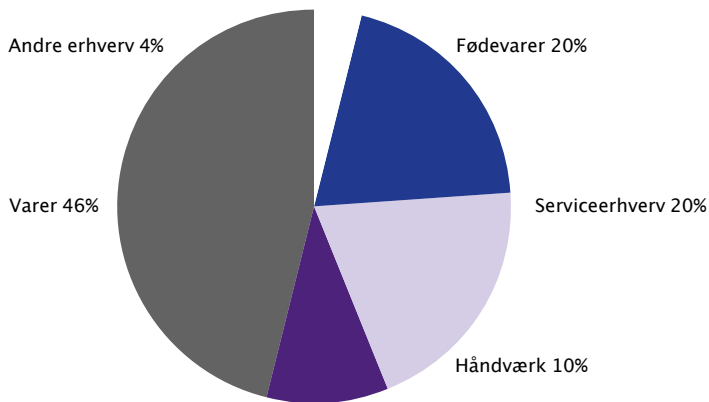

Diagram over erhvervsfordelingen i Østergade i Assens i 2013 i %

Der er en anden interessant pointe i forhold til antallet af forretninger, der sælger fødevarer. Antallet er i 2013 nemlig næsten på niveau med 1927, idet de fire dagligvareforretninger suppleres af en bager og en slagter og adskillige restauranter, pizzeriaer og en kinagrill. Her ses der tegn på, at tid er en knap faktor, og at der i dag er råd til at købe færdigretter.

Endnu i 2013 findes der håndværk i Østergade, f.eks. otte frisører, glarmester og maler, men de er stadig i mindretal. Gaden domineres af salg af varer som beklædning og boliginteriør. Østergade huser ikke så mange kædebutikker som i større byer; ud af gadens 79 butikker er 22 i kædedrift, og man finder allestedsnærværende butikker som Matas, Intersport, Din Tøjmand, Imerco, Danske Bank og Nybolig.

Med undtagelse af tobaks- og spiritusvarer er der selvbetjening i alle dagligvareforretninger, og webshops er integreret i flere af butikkernes tilbud, f. eks. skobutikken Como Shoes, garnforretningen Butik Lotte og brugskunstbutikken Fruens Hus.

Hvorfor ser butikkerne ud, som de gør?

Som tidligere nævnt slog butiksdifferentieringen med mange specialforretninger først for alvor igennem i mellemkrigstiden. Dermed fik flere og flere forretninger behov for en forøget synlighed for at kunne leve op til detailhandelens nye opgaver som salgskanal for industrivarerne: "At søge at opnå den størst mulige omsætning ved reklame samt ved salgsarbejde i og uden for butikken", som Max Kjær Hansen formulerede det.⁴²

Synlighed kunne blandt andet opnås ved at "hamre en forretnings beliggenhed fast i publikums bevidsthed", som man i 1928 kunne læse i bogen *Den*

⁴² Kjær Hansen 1937, s. 107.

⁴³ Se Vejregler, eks. 6.

Østergade blev i 1992–1994 omdannet fra ordinær gade til sivegade med trafikdæmpende belægning, langsom kørsel og mulighed for parkering foran de enkelte butikker.⁴³

Fotos: Lokalhistorisk Arkiv for Assens By og Berit Guldmann Andersen.

moderne Forretning.⁴⁴ Helt op til vore dage har denne holdning været ledetråd for udformning af facader og vinduesudsmykning i danske byer. For uanset at kommunernes byplanafdelinger kan have mange ideer om huse, forretninger og gaders udseende, er det næppe nogen overdrivelse, at detailhandelen med sine facader mere end noget andet har formgivet byernes gader de seneste 120-130 år.

Første gang, detailhandelen for alvor gjorde opmærksom på sig selv i gadebilledet, var i 1850'erne, hvor de første store glasruder dukkede op i handskemager Thaarups vindue i Østergade, København.⁴⁵ Der gik dog nogle årtier, før de store vinduer blev almindelige i provinsbyerne.⁴⁶ Butiksrunderne markerede et brud med en gammel tradition for, hvordan byens huse så ud i gadeniveau. I århundreder havde vinduer med små ruder ind til lejlighederne været de eneste i

44 Norvil 1928, s. 5.

45 ordnet.dk. (2. juli 2013).

46 Toftgaard 2012, s. 146 f. Den øgede udbredelse af "spejlglasruder", som de helt blanke ruder blev kaldt, skyldtes ikke mindst, at prisen faldt markant, da glasfabrikkerne mod slutningen af 1800-tallet mekaniserede den meget tidskrævende slibning af glasset. Vadstrup 2010, s. 3. Men alligevel var ruderne så dyre, at de ofte blev købt for tynde, så de gik i stykker i stærk blæst. Gnutzmann 1900, s. 253.

gadeplan, og byens få handlende havde kun få muligheder for at vise deres varer i vinduerne.⁴⁷ Men det var heller ikke særligt nødvendigt, da de handlende som tidligere nævnt fortrinsvis distribuerede varer frem for at sælge varer.

Det ændrede sig med industrialismen, hvor der opstod et konstant behov for at afsætte de industrielle produkter. Producenterne indledte derfor selv et salgsarbejde ved f.eks. at give produkterne særlige navne, at annoncere i aviserne og at reklamere i bybilledet ved eksempelvis gavltreklamer.⁴⁸ Men butikkerne var stadig et vigtigt omdrejningspunkt for salget, og ikke mindst blev butiksvinduerne anset som ”detailhandelens vigtigste reklamemiddel”.⁴⁹

Denne indstilling betød, at fra de sidste årtier i 1800-tallet blev de fleste nybyggede forretningsejendomme i provinsbyerne forsynet med spejlglasruder i stueetagen.⁵⁰ Desuden blev mange bindingsværkshuse ombygget, så de fik store butiksvinduer i stueplan. Vinduerne var dog af samme bredde som de oprindelige sprossevinduer. Det skyldtes ikke mindst bindingsværkskonstruktionens indbyggede begrænsning, hvor pladsen mellem bindingsværksstolperne kunne udnyttes uden at røre husets bærende konstruktioner. Et andet forhold var begrænsninger på, hvor store glasfabrikkerne kunne støbe ruderne.

Men fra ca. 1920 kom en ny type glas på markedet, der for anden gang revolutionerede gadernes udtryk: det trukne glas. Det var baseret på opfindelsen af en maskine, der kunne ’trække’ en butiksrude i en bane på op til tre meters bredde i næsten uendelig længde.⁵¹ Kort sagt: kæmperuder! Glasteknologien gav hurtigt stødet til nye trends inden for facadeindretning, og allerede i 1922 udsendte et dansk specialfirma indenfor butiksideindretning et katalog, hvor de store spejlglasruder dominerede.⁵² Ruderne var så store, at de kunne dække hele butiksfacaden og dermed skjule husets bærende konstruktioner. Og butiksfacaden ændrer dramatisk udtryk, når murpillerne mellem vindueshullerne fuldstændigt forsvinder, og facaden bliver helt plan.

Glasfacaderne var især fremherskende på de lidt større byers hovedstrøg, mens kæmpevinduerne ikke var et nødvendigt salgsparemeter for den lille købmand på hjørnet.⁵³ De små dagligvarebutikker lå som nævnt tæt på kundernes bopæl – Østergade i Assens havde i 1927 en købmand for næsten hver 100 meter – og købmændene opretholdt i første række salget ved et godt forhold til kunderne.

47 Kjør Hansen 1937, 63ff.

48 Kjør Hansen 1937, s. 85ff

49 Kjør Hansen 1937, s. 650; Norvil, 1928, s. 100ff; Isenkræmmerbladet 1927, s. 214. Toftgaard 2012, s. 210 påpeger, at denne indstilling til butiksvinduets funktion gjorde sig gældende helt frem til begyndelsen af 1950'erne.

50 Toftgaard 2012, s. 149.

51 Vadstrup 2010, s. 3.

52 Allan Christensen & Co. 1922.

53 Toftgaard 2012, s. 19f.

Butikkerne i 1700- og 1800-tallets købstæder var næsten ikke til at få øje på. Her er hattemageren i Den Gamle By, som kun afslører sig i gadebilledet ved skiltet i form af en hat. Foto: Den Gamle By.

Et af midlerne til at opretholde den personlige relation var navnet på forretningen. Den Gamle Bys undersøgelse af gadebilledet i 1927 viser, at butiksnavnet meget ofte er sammenfaldende med indehaverens, som dermed lægger navn til kvaliteten. I Den Gamle By ses det på skiltningen, f.eks. Chr. Andersens Boghandel, S.P. Jepsens Isenkram. I 1974 findes den personligt navngivne forretning stadig i gadebilledet. Hvad angår tøjforretninger betød etableringen af en selvstændig ungdomskultur i 1960'erne, at der opstod helt nye navne og til en vis grad også facadeudtryk. Det var butiksnavne som Young Look, Soul, Butik 42 og Napoleon. Butikkerne var dog stadig personligt ejet og drevet, og kædebutikker som EBM, Mr. og Hennes & Mauritz prægede langt fra indtrykket. Fra 1980'erne ændrede det sig imidlertid hurtigt, så det i vore dage er mere reglen end undtagelsen, at byernes hovedstrøg er præget af store tøjkæder. For eksempel råder alene danske Bestseller bl.a. over butikkerne Vero Moda, Vila, Jack & Jones, Only og Name it.

Butiksdøden i 1960'erne og 1970'erne tog livet af mange små købmandsforretninger, der ofte blev omdannet til lejligheder, og butiksruderne forsvandt, når de blev fuldstændigt muret til og indgik i husets arkitektur. De butikker, der overle-

Vestergade i Viborg o. 1900. Nogle huse har fået store butiksruder – men i samme bredde som vinduerne på første sal. Sådan var det typisk i bindingsværkshusene – også dem, hvor bindingsværket var pudset for at få huset til at ligne en muret ejendom. Der er dog stadig et par forretninger, der blot har helt almindelige vinduer til gaden. Foto: Viborg Museum.

vede, fjernede også vinduerne ved at blænde dem med folie eller store plader for dels at give plads til et større varesortiment i butikken, dels at spare på varmeudgifterne efter oliekrisen i 1973.⁵⁴

Så mens de handlende i slutningen af 1800-tallet prægede byens gader med store butiksruder, så bidrog de også til et nyt gadebillede i slutningen af 1900-tallet ved at sløjfe de samme butiksruder.

Handelsstandsforeningerne og byens udseende

Det var ikke kun hver enkelt butik, som påvirkede byens udseende og udvikling, men også i høj grad byernes handelsstandsforeninger.⁵⁵ Handelsstandsforeningerne var fra sidste to årtier af 1800-tallet detailhandelens lokale organisering, som varetog opgaver af fælles betydning for de handlende. Nogle af de første

⁵⁴ Dansk Handelsblad (18/10/1974, s. 23)

⁵⁵ Dette afsnit er baseret på gennemgang af 15 handelsstandsforeningers jubilæumsskrifter. Skrifterne er udgivet i perioden 1933–1996 for at indfange forskellige tidsperioders vurdering af, hvilke fortjenester det var væsentligt for foreningen at fremhæve. Enkelte er nævnt i litteraturlisten.

Kongensgade Esbjerg 1925. Her er det tydeligt, hvordan de store ruder i stueetagen skjuler de bærende konstruktioner og får etagen til arkitektonisk at fremstå totalt løsrevet fra resten af ejendommen. Foto: Det kongelige Bibliotek.

opgaver var at fastlægge ensartede åbningstider og priser⁵⁶ samt ikke mindst at få oprettet handelsskoler. Alle danske provinsbyers handelsskoler er næsten uden undtagelse oprettet af den lokale handelsstandsforening.⁵⁷ Men snart begyndte de fleste handelsstandsforeninger også at kaste sig over opgaver, der fik både direkte og indirekte indflydelse på byernes udseende.

Et fælles tema var indsatsen for at udbygge, forbedre og billiggøre tele-, trafik- og kommunikationsforbindelser. Forretningsfolkene havde brug for let at kunne bestille varer, at få dem leveret og videredistribueret. Foreningernes indsats for at forbedre kommunikation havde næsten ingen grænser. Den omfattede lige fra nye postruter og telefonforbindelser, isbrydning af byens havn, nye færgeforbindelser til flere postkasser i byerne.⁵⁸ I Den Gamle By blev der for tre år siden etableret en fungerende telefoncentral i 1927-kvarteret, og både selve centralen og telefonledningerne i gaderummet vidner om de handlendes arbejde for at etablere nye kommunikationsmidler.

Flere foreninger var også interesseret i at få forbedret den kollektive trafik til byen for at kunne inddrage kunder fra et større opland i byens handel. En af de

⁵⁶ F.eks. Koch Jensen, s. 30; Nielsen 1983, s. 61ff; Dybdahl 1982, s. 260ff.

⁵⁷ Udsagnet er baseret på gennemlæsning af de i note 51 nævnte 44 skrifter.

⁵⁸ F.eks. Rehde Nielsen 1989, s. 33; Egebjerg 1933, s. 40ff.; Larsen 1953, s. 55; Koch Jensen, s. 40.

Den nye ungdomskultur fik fra slutningen af 1960'erne også konsekvens for det arkitektoniske udtryk i de butikker, der især henvendte sig til den yngre del af befolkningen. Men som regel var det arkitektoniske udtryk ikke helt så radikalt som hos butikken Elle i Nørregade Aarhus 1971. Foto: Den Gamle By.

temmelig fremsynede foreninger i den forbindelse var Esbjerg Handelsstandsforening, der allerede i 1904 forsøgte at få oprettet busforbindelser mellem Esbjerg og større landsbyer.⁵⁹ Som nævnt tidligere tog busdrift først rigtig fart i 1920'erne. På samme måde var rigelige p-pladser efter privatbilismens stigning fra 1930'erne også af stor betydning for at tiltrække kunder fra oplandet, og derfor påtog nogle handelsstandsforeninger sig også denne opgave.⁶⁰

Også på en mere direkte måde har handelsstandsforeningerne bidraget til at præge byens udseende. Mange foreninger har nemlig arbejdet for bedre gadebelysning. Det var dog de færreste steder, at handelsstandsforeningen selv blev direkte involveret i driften af gadelyset. Men det skete i 1871, hvor det nye petroleumsgadelys i Vestergade, Lemvig, blev bestyret af to medlemmer fra byrådet og to medlemmer fra handelsstandsforeningen.⁶¹ Gadelyset havde stor betydning for de handlende, der i årets mørke tid kunne tilbyde deres kunder fornuftige over-

59 Koch Jensen, s. 77. Det var ret tidligt i betragtning af, at den første danske bus kørte fra Nykøbing Falster i 1903. Burchardt, s. 30 (2. juli 2013).

60 F.eks. Nielsen 1983, s. 69. Toftgaard 2012, s. 153f. har flere eksempler på, hvordan handelsstandsforeningerne arbejder for at iscenesætte gaderne til "et attraktivt forbrugsrum".

61 Jørgensen 1982, s. 48ff. I sidste ende har byrådet haft det afgørende ord vedr. gadebelysning – samt naturligvis også forhold vedr. byens infrastruktur og generelle udvikling. Men i mange tilfælde har byrådsmedlemmerne været forretningsdrivende, og dette personsammenfald er tilsyneladende ikke undersøgt.

sigtsforhold i byen. Men i mindre kommuner med repræsentation fra både byen og oplandet i sognerådet kunne det give anledning til uoverensstemmelser at få den slags indført. Et eksempel er Herning-Rind sogne, der frem til 1882 udgjorde én kommune. Indbyggerne og ikke mindst handelsfolkene i den hurtigt voksende by, Herning, ville gerne have lys på gaderne, men det synspunkt havde gårdmændene fra Rind Sogn ingen forståelse for, og de havde flertallet i sognerådet. Så hvis de handlende i Herning ville have lys på gaden, kunne de selv betale. De skulle ikke regne med kommunens hjælp.

Herning Håndværkerforening – som repræsenterede både handlende og håndværkere - indledte derfor en kampagne, som i løbet af et års tid resulterede i en selvstændig Herning Kommune. Og på det nye sogneråds blot andet møde blev det vedtaget at købe ti petroleums-gadelamper!⁶²

Gadelamperne er en vigtig side af Den Gamle Bys moderne kvarterer, idet de er med til at understrege forskellen fra museets 17-1800-tals kvarter. I 1974-kvarteret er der valgt to tidstypiske løsninger, for at vise en del af spændvidden i byernes belysning. I Sønderbrogade hænger gadelysarmaturerne på udspændte stålwirer på tværs af gaden. I Havnegade er der valgt tre-kantede gittermaster med lysstofarmatur. I 1927-kvarteret pegede undersøgelserne på en helt særlig lampetype som den mest udbredte.⁶³ Det lykkedes imidlertid ikke at finde et eneste bevaret eksemplar af lampetypen, og derfor blev lamperne rekonstrueret med udgangspunkt i flere forskellige kilder: fotos og varekataloger samt en 1920'ers bliklampe fra en industrihal. I tæt samarbejde med en svensk lampefabrik fra 1923, som stadig producerer lamper efter traditionelle metoder, blev der fabrikeret troværdige kopi-gadelamper.

Handelsstanden og julen i gaden

Julen er en af Den Gamle Bys hovedsæsoner, men før etableringen af 1927- og 1974-kvartererne var det ikke muligt at juleudsmykke museets gader med pynt, da dette er en relativt ny opfindelse gjort af byernes detailhandel. I købstæderne uden for København var Randers den første by, hvor handlende udsmykkede byrummet. De handlende i gaden Houmeden havde i 1909 ”trukket guirlander på tværs af gaden. Det tager sig pænt ud og gør sin virkning: at trække publikum til butikkerne,” skrev et af de lokale dagblade.⁶⁴ Også i 1910 var der guirlander i Houmeden, men inden det nåede at blive tradition, ophørte pyntningen. Der kendes ingen andre former for pyntning med guirlander på tværs af gaden uden for København før 1930, hvor handlende i Randers og Kolding hver for sig hængte

62 Frandsen 2001, s. 14.

63 Seirup 2008b, s. 6.

64 Randers Socialdemokrat 13/12/1909.

granguirlander med elektrisk lys op i nogle af hande­lsgaderne.⁶⁵ I årene derefter fik utallige byer guirlander, og ved udgangen af 1930'erne var de den typiske juleudsmykning i danske byer.

Ud over guirlanderne blev juletræet med elektrisk lys også efterhånden en fast bestanddel af julen i gaderne. Denne tradition blev almindeligt udbredt i 1920'erne, men er imidlertid ikke så tæt knyttet til handelsstanden som guirlanderne.⁶⁶ Julen i 1920'erne var dog ikke helt uden pynt, idet den enkelte butiksindehaver selv sørgede for at pynte med både gran og lyskæder på facaden, samt ikke mindst et overvældende lyshav i butiksvinduerne.⁶⁷ Juleudsmykningen er altså igennem mange år tilrettelagt, designet, betalt og drevet af byens handlende, som regel gennem handelsstandsforeningen. Med andre ord kan man påstå, at detailhandlen har defineret, hvordan danskerne opfatter en "rigtig" juleudsmyk­ket by.

I Den Gamle By søger vi at afspejle denne udvikling gennem tidstypisk julepyntning i de moderne bykvarterer. I 1927-kvarteret har nabobutikkerne boghandleren og isenkræmmeren en fælles tyk granguirlande med indflettede elektriske pærer over butiksvinduerne. Desuden sætter de ekstra meget lys på varerne i vinduerne. I 1974-kvarteret er der i én gade ophængt plastik-granguirlander på tværs af gaden med røde lys-lanterner. I en anden gade udgøres julepyntningen af nåletræsrafter med ægte granguirlander og lys ved fortovskanten langs butiksfacaderne. Begge former for juleudsmykning er udført med forlæg i konkrete byer, hhv. Kolding og Løgstør.

Hvad skal vises i Den Gamle By?

Vores undersøgelser viser altså, at gadebilledet ændrer sig fra år til år, eksempelvis vejbelægning, skiltning og butiksfacader, ligesom sammensætningen og placeringen af butikkerne skifter. Men hvem husker egentlig, præcis hvornår isenkræmmer Jepsen fjernede sit gamle glasfacadeskilt og blev en del af kæden Imerco? Eller hvornår mannequindukkerne i vinduet hos Monas Modetøj blev skiftet ud med nye, hvor parykkens frisure og makeuppen var sidste skrig? Hvad blev der af den lille købmand Svendsen på hjørnet, hvor man kunne købe på regning, og hvornår blev der malet fodgængerovergange på asfalten? Det er væsentligt at vide for et frilandsmuseum, som vil lave nedslag i tid.

Forandringerne sker gradvist, og udviklingen er gået fra få synlige butikker i gaderne i anden halvdel af 1800-tallet over tætte rækker af butikker i gaderne

65 Ratjen 2003, s. 7f.; Randers Amtsavis 23/12/1994.

66 Bækgaard 2010b, s. 55.

67 Samme.

i 1920'erne og til meget forskellige gadeudviklinger i byerne i 1970'erne. Nogle af de undersøgte gader var gradvist blevet udbygget, efterhånden som byen voksede, nogle var blevet til gennemkørselsveje, andre fastholdt deres præg af byens hovedstrøg, mens andre igen udviklede sig til det. Undersøgelsen af Løvegade i Slagelse viste eksempelvis, at den udviklede sig til at blive en tilkørselsgade med relativt få butikker, Møllergade i Svendborg blev til byens gågade med masser af butikker,⁶⁸ og Østergade i Assens fastholdt gennem 1900-årene sin status som hovedgade.

Når vi i Den Gamle By skal formidle en mindre/mellemstor provinsbys erhvervsliv i 1927, 1974 og måske i dag, så gøres det med udgangspunkt i resultaterne fra vores undersøgelser. Det oprindelige udgangspunkt var, at 1974-kvarteret skulle ligne udbygningen af tilkørselsveje til byens/museets centrum med ældre bebyggelse. Her viste det sig, at tilkørselsvejene udviklede sig meget forskelligt. Da vi gerne vil vise et bredt udsnit af butikstyper fra 1974, ønsker vi, at andelen af butikker i 1974-kvarteret bliver forholdsvis høj. Vores kvarter vil derfor komme til at ligne Østergade i Assens og Perlegade i Sønderborg mest. Undersøgelsernes basismateriale har givet os viden om, at nogle af de mest almindelige erhvervstyper i 1927 var kolonial- og detailhandlere (købmænd), vognmænd, murermestre, bagerier/konditorier og gartnere, mens top fem i 1974 var frisør, købmand, malermester, bager og slagter.

At en butikstype er en af de mest almindelige gør imidlertid ikke, at den automatisk bliver repræsenteret på museet. Her er vi nødt til nøje at afveje flere faktorer, nemlig

- høj/lav grad af genkendelse og interesse hos vores gæster,
- har vi lokaler, der er realistiske størrelsesmæssigt,
- har vi allerede en lignende butik i et andet fokusår,

og kan vi skaffe

- fotodokumentation eller tegninger af indretning ude og inde,
- beretninger fra tidligere butiksejere/-personale,
- assistance til indretning fra tidligere butiksejere/-personale,
- originale genstande som facade, inventar, varer og reklamemateriale (f.eks. til radio-TV-forretningen 1974),
- nye salgsvarer som ligner dem fra perioden (f.eks. til isenkrammeren 1927).

Det er indtil videre lykkedes os i 1927-kvarteret at etablere modist, boghandel, isenkræmmer (med tilhørende benzintank) og et Schous Sæbehus, en dansk kædebutik som blev etableret længe før, kædebutikker blev helt almindelige. Både boghandel og modist blev etableret i kvarteret, inden det blev besluttet at om-

68 Andersen B.G. 2010, s. 33ff.

I museets 1927-kvarter har boghandleren og isenkræmmeren slået sig sammen om en ægte granguirlande til jul. I 1974-kvarteret er der i en gade ophængt granguirlander i plastik med lyslanterner. Fotos: Den Gamle By.

danne det til et 1927-kvarter. Efterfølgende kom isenkræmmer og sæbehus til. Begge fordi de var meget typiske i 1927-gadebilledet, og fordi vi efterlyste, og var heldige at få tilbudt, inventar, som svarede til tiden. På museet findes også en cykelsmed, som vi planlægger at flytte ned til kvarteret. Her vil vi få mulighed for at vise, hvilket transportmiddel almindelige mennesker typisk kom rundt på i 1927. I 1974-kvarterets Sønderbrogade har vi kunnet skabe en glarmester, en fotoforretning, et rejsebureau, en advokat og en tandtekniker som facadebutikker, de

to sidstnævnte som 1. sals-erhverv,⁶⁹ mens en radio-TV-forretning og en broderiforretning er åbnet som reelle butikker. I juni 2013 åbnede museet en gynækologiklinik, et konditori/bagerforretning tillige med en forsikringsforretning og et minimarked som facadebutikker⁷⁰ i den nyåbnede bygning, Tårnborghuset. Flere butikstyper er netop nu under overvejelse, idet 1974-kvarteret fortsat udbygges. I 1974-kvarteret søger vi at sikre, at der er en passende fordeling af fødevarerbutikker, serviceerhverv og håndværk i gaderne, så butikstyperne afspejler, hvordan butikssammensætningen var. Det er i skrivende stund sikkert, at der etableres en damefrisør, et blikkenslager/vvs-værksted og et knallertværksted. En rekonstruktion af en "Bogcentralen" er også i støbeskeen, så vi kan illustrere tidens tendens til at genbruge og bytte bøger, tegneserier og ikke mindst pornografisk materiale. Museet har desuden hjemtaget det komplette inventar fra det århusianske jazzværtshus Bent J., inventar fra en slagterforretning i Herning og en blomsterforretning fra Åboulevarden i Århus. Der samarbejdes også med Daginstitutionernes Museumsforening Aarhus om etableringen af en børnehave.

Forud for etableringen af nævnte butikker er gået mange undersøgelser af fotografier, arkivmateriale og interviews med forretningsejere og -personale. Derved har vi eksempelvis kunnet indrette gynækologiklinikken på 1. sal med det karakteristiske dybgrønne nålefilt på gulvet, vi har vidst, at der skulle stumper af Kings cigaretter og Flora Danica-cigarer i askebægrene, og vi har fundet den store mængde instrumenter til at ligge på borde og i skabe i klinikens undersøgelsesstue. Vi havde kun et sort/hvidt foto af Aug. Borgen forsikringsbutikken til rådighed, men gennem Historisk Arkiv, Hjørring fik vi kontakt til en tidligere medarbejder i forretningen. Han kunne hjælpe os med at finde den rigtige olivengrønne facadefarve, og han kunne nøje beskrive, hvilke materialer facade og skilte var lavet af.

Nogle af de ting, vi ikke har mulighed for at illustrere i butikker, kan vi vise i de lejligheder, der også indrettes i kvartererne. Der kan være tale om FDB-emballager, udviklingen i hårde hvidevarer, dame-, herre- og børnebeklædning og i en eventuel nutidig gade vil internethandel kunne vises på en computer i en lejlighed.

Indsamling i nutiden for fremtiden?

Den Gamle Bys moderne bykvarterer giver enestående muligheder for at fortælle detailhandelens historie i tidssvarende huse og gademiljøer. Her kan museums-gæsterne stifte bekendtskab med detailhandelens butik, bagbutik, beboelse og

69 Vores undersøgelser viser, at en del af servicevirksomhederne placerer sig på ejendommens 1. sal. Derfor har vi på museet også etableret et advokatkontor, en tandtekniker og en gynækologiklinik i 1. sals højde.

70 Minimarkedet bliver i 2014 ændret fra facadebutik til reel butik på 56 kvm.

Sønderbrogade i Den Gamle By rummer flere erhverv og butikker. Foto: Den Gamle By.

baggård. Museet arbejder dagligt med at indsamle både viden og genstande til formidling af detailhandelens historie, og vi diskuterer indgående, hvordan vi fremadrettet skal arbejde med historien. Det har vist sig utrolig krævende, både tidsmæssigt og økonomisk, at efterindsamle butikker fra udvalgte fokusår. Vi vil derfor gerne plædere for, at museer og arkiver løbende gør en indsats for at samtidsindsamle butikker eller i det mindste dokumentere dem. Det vil være en stor skam, hvis det, der ad åre kommer på museum, ender med at være ukarakteristiske butikker, som almenvellet synes er synd forsvinder. Der er i vores optik også værdi i de helt tidstypiske butikker fra vores samtid som eksempelvis 7-Eleven, Jack & Jones, Blockbuster, Baresso, pizzeriaer og solcentre – sidstnævnte mens de endnu er lovlige...

I skrivende stund pågår overvejelser og diskussioner om, hvilke butikker der er typiske i dag. Hvor finder vi butikkerne, kan vi finde økonomi til at hjemtage, dokumentere og magasinere dem? Hvad med varer på hylderne? Skal vi købe hele kollektioner, eller kan vi i samarbejde med store virksomheder få noget doneret? Spørgsmålene er mange, og oven i kommer, at vi kun vanskeligt kan honorere tidens krav om store butiksarealer, og vi skal forsøge at styre uden om at etablere de samme butikstyper i flere fokusår. Endnu er intet afgjort, men vi glæder os til en dag at kunne byde inden for i en "nærfortidsbutik".

Litteratur

Andersen, Berit Guldmann 2010: "Nye butikker i gadebilledet". Elsebeth Aasted Schanz og Thomas Bloch Ravn (red.): *Den Gamle Bys årbog 2010*. Den Gamle By, s. 33-40.

Andersen, Kåre Ørum 2010: "FDB som amerikaniseringsagent i dansk detailhandel efter 1945". Nils Arne Sørensen (red.): *Det amerikanske forbillede?* Syddansk Universitetsforlag, s. 95-123.

Befolkningens brug af internet 2011 – Serviceerhverv. Nyt fra Danmarks Statistik, nr. 305, 29. juni 2011.

- Bækgaard, Jesper 2010a: "Butiksfacader og gademiljø 1974". Elsebeth Aasted Schanz og Thomas Bloch Ravn (red.): *Den Gamle Bys årbog 2010*. Den Gamle By, s. 26-32.
- Bækgaard, Jesper 2010b: "Julen i byrummet 1927 og 1974". Elsebeth Aasted Schanz og Thomas Bloch Ravn (red.): *Den Gamle Bys årbog 2010*. Den Gamle By, s. 63-60.
- Christensen, Allan & Co. 1922: *Moderne Facademontering, Skiltefacader, Udhængsskabe, Vinduesskabe, Markiser Etc.* København.
- Danmark i tal 2013*. Danmarks Statistik 2013.
- Detailhandel – tradition eller nyskabelse*. Udgivet af Danmarks Erhvervsfond 1972.
- Dybdahl, Vagn 1982: *Det nye samfund på vej 1871-1913*. Gyldendal.
- Egebjerg, Fred. 1933: *Silkeborg Handelsstandsforening 1883-1933*. Silkeborg Handelsstandsforening.
- Folketælling 1945 for Assens.
- Fossat, Sissel Bjerrum 2011: "Mekaniseringen af landbruget – mekanikplevver og djævelskab eller det moderne familiebrugs fremtid?". Nils Arne Sørensen (red.): *Det amerikanske forbillede? Syddansk Universitetsforlag*, s. 51-93.
- Frandsen, Allan Leth 2001: *De satte noget i gang. Herning Håndværker- og Industriforening 1876-2001*. Herning.
- Frandsen, Allan Leth 2006: "Isenkram i 1927". Thomas Bloch Ravn og Elsebeth Aasted Schanz (red.): *Den Gamle Bys årbog 2006*. Den Gamle By, s. 14-23.
- Gnudtzmann, J.E. 1900: *Husbygning*. København.
- Hansen, Max Kjær 1937: *Detailsalget. Den moderne detailhandels principper og praksis*. Kulturhistorisk Forlag.
- Hansen, Max Kjær 1960: *Selvbetjeningsbutikkerne i Danmark*. Handelsministeriets produktivitetsudvalg.
- ICP A/S & Retail Institute Scandinavia A/S 2010: *Danmarks største Shopping-centre 2010*. ICP A/S & Retail Institute Scandinavia A/S.
- Jensen, P. Koch 1936: *Esbjerg Handelsstandsforening 1886-1936*. Esbjerg Handelsstandsforening.
- Jørgensen, Kaj (red). 1982: *Lemvig Handelsstandsforening, i Lemvig fortalt i billeder 1857-1982*. Lemvig Handelsstandsforening.
- Kjærsgaard, Finn 1988: "Byplanlægning, offentlig og privat service". *De store vækstår fra ca. 1960 og videre frem*. Seminar ved Dansk Byplanlaboratorium 1988, s. 34-44.
- Kongeriget Danmarks Handels-Kalender 1927*. J.H. Schultz Forlagsboghandel A/S.
- Larsen, Kai Edvard 1953: *Sønderborg Handelstandsforening 1878-1953*. Sønderborg Handelsstandsforening.

- "Motorparken 2011 – Transport". *Nyt fra Danmarks Statistik, nr. 169*, 28. marts 2012.
- Mørch, Søren og Buk-Swienty, Tom 2007: *Købmændenes historie*. Gads Forlag.
- Nielsen, Anders Rehde 1989: *Handel i Faaborg gennem 300 år*. Faaborg Handelsstandsforening.
- Nielsen, Ole 1983: *Farvel til 100 år*. Løgstør Handelsstandsforening.
- Norvil, N. (red.) 1928: Den moderne forretning: *Haandbog i Facade- og Butiksmontering, Dekoration, Vinduespyntning, Skilteskrift o.s.v.* Gads Forlag.
- Om selvbetjeningsbutikker i U.S.A. Beretning fra en studierejse i U.S.A. i marts-april 1952*. Udgivet af Udenrigsministeriet 1953.
- Pedersen, Poul Ove 2010: "Handel, butikker og købmænd". Søren Bitsch Christensen (red.): *Ribe Bys Historie 3*. Dansk Center for Byhistorie og Esbjerg Kommune, s. 221-257.
- Ratjen, Jesper 2003: "Kolding først af alle med gadeillumination til jul?". Birgitte Dedenroth-Schou (red.): *Koldingbogen 2003*. s. 5-12.
- Rostgaard, Marianne 2011: "Mrs. Consumer og fremvæksten af selvbetjeningsbutikker i Danmark". Nils Arne Sørensen (red.): *Det amerikanske forbillede?* Syddansk Universitetsforlag, s. 239-265.
- Seirup, Nina 2010: "Gadebilledet i 1927". Elsebeth Aasted Schanz og Thomas Bloch Ravn (red.): *Den Gamle Bys årbog 2010*. Den Gamle By, s. 13-25.
- Sørensen, Allan og Sørensen, Flemming 2008: *Retailing. Professionel detailhandel i Danmark i internationalt perspektiv*. Forlaget Ludox.
- Toftgaard, Jens 2010: "Bebyggelsesmønster og byplanlægning". Søren Bitsch Christensen (red.): *Ribe Bys Historie 3*. Dansk Center for Byhistorie og Esbjerg Kommune, s. 19-39.
- 60 år i tal – Danmark siden 2. verdenskrig*. Danmarks Statistik 2008.
- Vadstrup, Søren 2010: *Bevarelse af gamle rudeglas*. Rådvaad.
- Vibæk, Marius 1938: *Den danske handels historie*. Nordisk Forlag.
- Aagesen, Aage 1946: "Træk af Næstveds bygeografi". *Geografisk Tidsskrift 1946:48*, s. 8-46.

Aviser og avisartikler

- Dansk Handelsblad* (nr. 49, december 1927).
- Dansk Handelsblad* 1972-1974.
- Dansk Handelsblad* (14/09/1973, s. 20).
- Dansk Handelsblad* (18/10/1974, s. 23).
- Isenkræmmerbladet* 1927.
- Jyllands-Posten* (15/11/2010, s. 20). Kronik: Berit Guldmann Andersen: En moderne købmandsgård.
- Kristeligt Dagblad* (2/3/2013).
- Randers Socialdemokrat* (13/12/1909, s. 3).

Randers Amtsavis (23/12/1994, s. 18).

Weekendavisen 8-14/11/2013. Morten Beiter: Stille Gader

Utrykte kilder, utrykte materialer og websteder

Andersen, Berit Guldmann 2011: *Fra fabrik til forbruger. Om Schous Sæbehus' historie 1911-1974*. Upubl. 12 s.

Burchardt, Jørgen: *Hvornår var det nu det var*. Se webstedet <http://www.burchardt.name/OpfindelseTekniskMuseum.pdf>.

COWI A/S 2008: *Detailhandelsanalyse, Fyn 2008*. Rapport udarbejdet af COWI A/S i samarbejde med Assens Kommune, Faaborg-Midtfyn Kommune, Keremunde Kommune, Langeland Kommune, Nordfyns Kommune, Svendborg Kommune, og Ærø Kommune samt med bidrag fra Odense Kommune, Midelfart Kommune og Nyborg Kommune i 2008.

COWI A/S 2011: *Detailhandel i byerne, planlovens betydning for byerne*. Rapport udarbejdet af COWI A/S for Naturstyrelsen i 2011.

Definition på butiksrude. Se webstedet ordnet.dk/ods/ordbog?query=butiksrude.

Definition på butiksdød. Se webstedet <http://www.nyeordidansk.dk/noid/noid.htm?q=butiksd%F8d>.

Gågader Holstebro. Se webstedet <http://www.holstebro.dk/gaagader-1003.aspx>.

Jensen, Jesper Bo uden år: *Produktsegmentering – detailhandlens udfordring*. Se webstedet www.fremforsk.dk/vis_artikel.asp?AjrDcmntId=105.

Jensen, Jesper Bo uden år: *Dansk detailhandel i fremtiden*. Se webstedet www.fremforsk.dk/vis_artikel.asp?AjrDcmntId=11.

Levinsen, Marianne uden år: *Fremtidens udfordringer for butikker, gågader og storcentre i Danmark*. Se webstedet www.fremforsk.dk/vis_artikel.asp?AjrDcmntId=120.

Seirup, Nina 2008a: *Detailhandel – Kommenteret litteraturliste*. Upubl. 5 s.

Seirup, Nina 2008b: *Undersøgelse vedr. 1927-gadebilledet*. Upubl. 12 s.

Skjernov, Lisbeth 2010: *Pouls Radio – vejledning til rundvisere. Om den danske radio/tv-branche 1925-1985*. Upubl. 11 s.

Thomsen, Jørgen og Johnny Wøllekær: *Gågader i Odense*. Se webstedet <http://www.odense.dk/web3/historienshus/topmenu/oplevel%20historien/om%20odense/livet%20i%20byen/om%20gaagader%20i%20odense>

Toftgaard, Jens 2012: *Citydannelse, butiksstrøg og byidealer*. Upubl. Ph.d.-afhandling.

Vejregler. Se webstedet <http://vejregler.lovportaler.dk/showdoc.aspx?t=%2fV1%2fNavigation%2fTillidsmandssystemer%2fVejregler%2fAnlaegsplanlaegning%2f&docId=vd-anlaeg-geo-share-full>.

English Summary

In connection with the development of two new town districts – for 1927 and 1974 respectively – at the open-air museum Den Gamle By, its staff undertook a number of studies, one of which concerned the history of retail trade in Denmark.

Retail trade is an important factor in the formation of the modern urban streetscape. Urbanisation and industrialisation prompted an increase in shops from the mid-19th century onwards. By the end of World War 1, retailing had developed from merchant's houses offering a wide assortment of goods, to strictly specialised shops.

In tandem with this development, the visual appearance of the shops in the streetscape changed: from being next to invisible, marked only by a discrete sign on the wall around 1850, to the almost obtrusively large window sections, glossy advertisements and rich illumination of the interwar shop fronts.

The retail trade continued to develop significantly in the 20th century: from relatively small establishments of independent grocers, greengrocers, butchers and bakers to large supermarkets offering all such goods under one roof. Consequently, food shops were largely replaced by service enterprises. From the 1960s onwards, the pedestrian streets in the city centres, as well as the assemblages of large supermarkets and other businesses on the outskirts, came to characterise the larger cities.